

Мілян Т.Р.
(м.Львів)

Пам'ятки укріпленого типу у ранньослов'янській час

Значними об'єктами в системі заселення є городища. В період ранньослов'янських історичних культур (празько - корчацької, пенківської, колочинської) це були поодинокі явища, що не мали широкого розповсюдження, як, наприклад, у часи становлення протодержавних племінних об'єднань.

У термінологічному відношенні поняття "городище" - це укріплене валами, а часто й ровами, поселення (Брей, Трамп, 1990, с.64-65). Загалом, городища, якщо не враховувати соціальний фактор, можна охарактеризувати і відповідно згрупувати за топографічними ознаками, за системами укріплень, облаштування внутрішнього простору, взаємодії із навколишніми територіями.

В ранньому середньовіччі для них притаманні, в першу чергу, природно - географічний поділ. Це поділ на "низинні" та "височинні" пам'ятки. Ця характеристика була зауважена і розробляється протягом останніх десятиліть. В цей період для нечисленних пам'яток такого типу притаманний низинний характер - розташування на домінуючих місцях розміщених на рівнинних партіях заплавної терас великих річок. Вже в подальшому городища піднімаються вище заплавної терас, а також на узгірні частини ландшафту.

Феномен генезису городищ у час історичних слов'янських культур не розкрито повністю до сьогодення часу. Насиченість раних слов'янських культур укріпленими пам'ятками є досить малою.

Відомим городищем, що відноситься до празько - корчацької культури, є пам'ятка поблизу с. Зимне Волинської області. Вона належить до тих городищ, на результаті досліджень якого починали зароджуватись відомості про даний тип пам'яток, оскільки Зимнівське городище було досліджене першим. Проте висвітлення його значення та перспектив в останні десятиліття в нашій науковій літературі необирунтовано не подаються, на відміну, наприклад, від Пастирського городища із ареалу пенківської культури.

Розташоване воно на центральній частині вузького останця високого корінного берега р. Луги, притоки Західного Бугу. Останець домінує над заболоченою заплавою. Центральна частина мисоподібного останця, на якій містяться рештки давнього городища, відділена глибоким перекопом від стрілки і від основи. В плані городище має форму неправильного трикутника, із довжиною 135 м, найбільшою шириною у південно-східній частині 65 м, найменшою у північно-західній - 14 м (Ауліх, 1972, с.4-5). Загальна площа укріпленої частини становить близько 0,45 га.

Окрім природного фактору, задіяного під оборону, на городищі були створені й фортифікаційні споруди. Таким посланням обох чинників є перекопи, що відокремили центральну частину підвищення. При перекопі із північної сторони було підвищено цю частину городища, а із південного боку - насипано вал, що зберігся на висоту 1,5 - 1,9 м, при ширині основи до 10 м і до сьогодення часу. При зачистці поверхні, розкритої перерізом здійсненого автором, вдалося з'ясувати, що вал мав обриси, наближені до давнього контуру останця. На сьогоденній час його береги набрали заокруглених, прямих форм. Відбулося вирівнювання первісного рельєфу. Перетином же встановлено, що початково вал проходив під кутом, сучасний азимут його складає 70° і, таким чином, відповідав первісним контурам давнього городища.

Зафіксовано сліди двох будівельних горизонтів валів. Про це свідчать, згідно досліджень В.Ауліха, в північній частині шар темно - коричневої землі, без слідов прямої термічної дії, який розділяв два горизонти із обвугленими колодами, залишки яких були розташовані перпендикулярно стрілки. Перший горизонт залегав на глибині 0,6 - 1,1 м, а другий (раніший) - 0,9 - 1,4 м і на 2 м ближче до краю плато. Містились вони на штучній підсилю, потужністю 3,5 - 4 м (Ауліх, 1972, с.15).

Згідно досліджень автора чітко відстежується два будівельні горизонти і решток валу в південно - західній частині городища, про що вказував і В.Ауліх. Один представлений посланням темно - сірих суглинків із вкращениями чорної землі та світло - коричневої глини, а другий - у вигляді світло - коричневих суглинків із змістом чорної землі. Їх підстиляв шар жовто-коричневої глини, яка, ймовірно, походила із основи останця, відокремленого перекопом від основи мису.

Вал піддавався неодноразовим перебудовам у межах кожного будівельного періоду. Зафіксовано сліди вертикальних дерев'яних стовпців, що ймовірно належали рештками частоколу, які були виявлені і роботами автора. Розміри решток стовпця становили у висоту 0,6 м і діаметр 0,1 м. Виявлені також рештки дерев'яного внутрішнього укріплення основа валу, схожой до середньовічних кам'яних кріпід.

Дерев'яними укріпленнями городище було оточене із північної, південно - західної сторін, а з південно - східної - було послання дерев'яних і земляних. Лише із південно - східної сторони не зафіксовано слідов фортифікації, що може пояснюватися досить крутим і високим схилом, що утруднював доступ.

Фортифікація Зимнівського городища в основному представлена дерев'яними стінами по краю плато, рештки яких було зафіксовано у західній частині. Стіни складалися із горизонтальних колод, покладених одна на одну. При цьому, варто зауважити, що рештки завалу цих стін сягають місцями 0,7 - 0,9 м, при ширині смуги по всій довжині близько 3 м. Ці вертикальні конструкції вкладалися між двома вертикальними стовпами - стояками або утримувалися у спеціально прорізаному гнізді грубішої балки. Крім цього, для зміцнення стін використовувалися стовпі, що підтримували огорожу.

Застосовувався також прийом взаємного перекривання секцій стінок, коли закінчення однієї заходило за іншу на 0,5 - 0,6 м (Ауліх, 1972, с.10-11). Для підсилення оборонних властивостей стін, на відстані 3 - 5,5 м від них із північної, західної, південно - західної та східної сторін розміщувався частокіл із колод, діаметром 0,18 - 0,2 м, та нахилених у напільний бік на 65 - 75° (Ауліх, 1972, с.19).

Конструктивною новизною в фортифікаційному облаштуванні городища є рештки ймовірних веж, виявлених у південно - західній частині городища. Вони збереглися у вигляді трьох скупчень вертикальних стовпців, розміщених у два ряди. Вони були перпендикулярними до країв підвищення та перетинали залізки огорожі. Відстань між рядами в середньому становила 1,3 м, а довжиною близько 2,5 м. Між ними був завал із плах, нижні з яких були звернені у напільний бік, а верхні перпендикулярні до них (Ауліх, 1972, с.12-13). На жаль дослідженнями В.Ауліха не було зафіксовано місця в'їзду на укріплену територію.

Таким чином, при спорудженні укріпленого поселення-городища в Зимному було задіяно і використано як природний фактор щодо обмеження доступу, так і штучно облаштований.

Одночасові городища, що розташовані в арсалах інших культур - пеньківської, колочинської та дзедзьської, мають свої певні характеристичні особливості. Вони проявляються у виборі місця закладання, оборонних спорудах, облаштуванні внутрішньої площадки городища.

Найближчу генетичну схожість із празько - корчацькою культурою має пеньківська культура давніх антів, найближчих сусідів склавнів. Серед її пам'яток виділяється Пастирське городище. Як зазначав В.Седов, Зимнівське і Пастирське городища належать до найраніших протоміських осередків (Седов, 2002, с.565).

Пастирське городище розташоване в межах сучасної Черкаської області. В плані воно грушоподібної форми, обнесене по периметру валом і ровом. Загальна площа в межах укріплень сягає близько 25 га. Слід зауважити, що воно поділене р.Сухий Ташлик на дві нерівні частини - 5 та 15 га. Висота збереженого валу становить 3 - 3,5 м, а глибина рову - 2 - 4 м (Приходнюк, 1998, с.4-5). Певне зацікавлення може становити південно - західна частина городища, де територію площею близько 0,5 га додатково було відмежовано від внутрішньої площі трьома лініями валів, що збереглися станом на початок ХХ ст. на висоту до 1,5 м, але не дійшли до наших днів.

Особливість давніх укріплень полягає у тому, що вони споруджені у ранньозалізний час і в ранньосередньовічний час повторно використані. Окрім того, за свідченнями автора останніх досліджень О.Приходнюка, на вершинах насипів прослідковано сліди від додаткових укріплень. Перші з них становив один ряд стовпових ям і був віднесений до ранньоскіфського часу, а інший був представлений двома рядами паралельних слідів від стовпових ямок, діаметром 0,1 - 0,2 м і зарахований до ранньослов'янського. На думку цього дослідника, це рештки стіни із двох паралельних ліній плоту,

простір між якими був заповнений глинистим замісом (Приходнюк, 2001, с.62-63).

Ранньослов'янське городище поблизу с.Селіште в Молдові зараховується до ареалу пеньківської культури, хоча цей регіон характеризується взаємовпливами празько - корчацької і пеньківської культур, оскільки лежав на шляху міграцій слов'ян на Балкани. Городище розташоване на мисоподібному останці, утвореному потічком Ватич при впадінні в р.Реут. Стрілка мису із напільної сторони була відокремлена перекопом, по якому було спрямовано потік, з інших сторін воно відокремлювалось заболоченою заплавою (Рафалович, Лапушняк, 1974, с.110). По периметру городище було оточене ровом, а також дерев'яною конструкцією, залишки якої представлені двома паралельними канавками, шириною 0,35 - 0,4 м, відстань між якими становила 0,6 - 1 м. Ця дерев'яна конструкція, на думку І.Рафаловича, була рештками тину або стіни, із заповненням суглинком внутрішнім простором (Рафалович, Лапушняк, 1974, с.129).

Деяко інший тип укріплень застосований на городищі Колочин І, одноім'яної слов'янської культури. Городище розташоване на мисоподібному останці, що відмежовується від навколишнього середовища заболоченою заплавою, старицею Дніпра, та глибоким яром. Варто врахувати і круті схили останця та їх висоту - 15 - 20 м. Площадка городища в плані мала форму зближену до прямокутника зі сторонами 36 і 42 м, площею 0,15 га.

Система укріплень городища багаторівнева. Сама площадка по периметру була обнесена валом, по вершині якого походив частокіл із колод, що підтримувалися стовпцями (Симонович, 1963, с.101-103). З напільного боку городище відмежовувало два вали. Вал, що безпосередньо прилягав до городища був вищим, до 3,5 м, ніж другий, паралельний йому - 1,1 м. Вони мали вигнуту форму, краї яких взаємозаходили. По вершині першого валу проходив дерев'яний тин, до якого були прилаштовані дерев'яні площадки. Один кінець їх впирався у схил вала, а інший підтримувався рядом вертикальних колод. Дослідником городища Е.Симоновичем було розкрито дві такі конструкції, одна із них сягала ширини 1 м. Зовнішній менший вал супроводжувався ровом. По його вершині проходив дерев'яний тин із підірними стовпами, схожий до того, що опоясував площадку городища (Симонович, 1963, с.111-112, 116).

Городище поблизу Шеліг знаходиться на мисовидному виступі в долині невеликого потоку Слупянки. Обмежене від напільного боку валом та ровом. Вал, шириною при основі до 12 м, насипаний без будь-яких внутрішніх конструкцій. Від зсування із внутрішнього боку забезпечувала кам'яна креніда при підніжжі валу. Рів, шириною до 4 м, охоплював вал півколом, сягаючи своїм закінченням ярів по обох боках останця. З інших боків площадка городища була укріплена дерев'яним тином (Szymański, 1967, s.15-17, 91-107).

У безпосередньому зв'язку із системою укріплень перебуває і структура забудови внутрішнього простору городища, при умові, що така існує. Внутрішня забудова і укріплення творять єдину систему.

На Зимнівському городищі свідченням такої забудови є сліди від стовпових ямок, з яких значна частина розташовано вздовж західної та південної частин плато. Вони розташовувались паралельно до лінії оборонних конструкцій, на віддалі 0,5 - 0,8 м. Розташовувались вони з інтервалом 1,5 - 2,2 м одна від одної. В зовнішньому ряді було зафіксовано 46 ям. Другий ряд розташований паралельно, на відстані 4 - 4,5 м вглиб плато, з інтервалом 0,8 - 1,0 м одна від одної. Між цими двома рядами зафіксовано сліди 36 вогнищ (Ауліх, 1972, с.20-24).

В сумі ці рештки, на думку В.Ауліха, є залишками наземної споруди стовпової конструкції із нестановленою будовою стін та даху, а також внутрішнього розпланування. Можна лише робити припущення, що ця будівля могла мати внутрішні перегородки. Також дослідником висловлено припущення, що проміжок між оборонним частоколом та прилеглою стіною споруди міг бути заповнений глиною (Ауліх, 1972, с.28).

Схожа система забудови майданчика городища зафіксована в Шелігах. Від неї збереглися поодинокі стовпові ямки, розташовані двома рядами, відстань між якими становила 2 м, а відстань між янками - близько 3 м. Сліди забудови було зафіксовано у північно - східній та південно - західній частинах. З погляду на слабку збереженість слідів, на думку В.Шиманського, відтворити зовнішній вигляд будови важко. Але дослідник припустив, що це рештки житлових споруд - "казематів", що були поєднані із частоколом і, таким чином, зовнішня стіна їх творила оборонну лінію (Szymański, 1967, с.32-42, 60-67).

Стосовно великої відстані між стовповими ямами і їх розміщення в дві не підком паралельні лінії дає можливість висловлюватись ряду вченим, зокрема З.Кобилівському, думку про те, що це могли бути і рештки окремих жител, розмірами до 2 x 3 м (Kobylinski, 1988, с.119). Однак В.Шиманський в останніх своїх працях все ж схильється до твердження, що це рештки наземної будови із стовповою конструкцією.

Сліди наземних жител, що в плані мають видовжену прямокутну форму, зафіксовано і на інших городищах. Зокрема, на Пастирському виявлено рештки чотирьох таких споруд. Ширина їх коливалась в межах 2,8 - 3,5 м. На розчищених ділянках зафіксовано сліди полиць для зберігання збіжжя та посуд, з якому вони зберігалися. О.Приходнюк акцентує увагу на зв'язок цих споруд із внутрішніми валами, з якими вони були конструктивно пов'язані. Проте стверджувати що достовірність важко, оскільки внутрішні вали не збереглися на сьогоднішній час. Вартий уваги той факт, що решта площі городища було густо збудовано напівземлянковими жителями, кількість яких налічує близько 50 одиниць. Окрім жител тут розміщувалися і виробничі споруди - кузні (Приходнюк, 1988, с.9-10).

Забудова укріпленої площадки малими напівземлянковими жителями зафіксовано і на городищі Селіште. Тут знаходились 10 житлових, а також 4

виробничих напівземлянки. Також збереглися сліди і відкритих виробничих печей та вогнищ (Рафалович, 1972, с.122-142; 1973, с.134-144).

Окрім цього, в ранній середньовічний час існують городища, де відсутня будь-яка забудова - житлова чи господарська - на внутрішньому майданчику городища. Прикладом цього є городище Колочини (Сымонович, 1963, с.108-110).

Городище, як об'єкт вишого порядку в структурі заселення, має перебувати у безпосередньому зв'язку із навколишньою територією та об'єктами нижчого порядку, розташованими на ній - поселеннями, могильниками. На їхньому тлі городище виконує певні об'єднувачі соціальні функції.

Таку модель заселення в останні десятиліття зафіксовано в околицях Зимнівського городища. Рання слов'янські поселення виявлені дослідженнями В.Шкоронаца та І.Гавригукіна. Поселення - супутники є і в Колочинського городища, городищах в Шелігах (поселення 2, 3), Селіште, де також був виявлений і слов'янський могильник.

Підсумовуючи результати порівняльного зіставлення ранньосередньовічних городищ, можна зауважити та виділити певні характеристичні риси об'єктів такого типу. В першу чергу, підтверджено тезу про "низинний" характер городищ ранньосередньовічного часу, оскільки як Зимне, так і наведені для порівняння аналоги, містились у заплавах рік, займаючи там домінуюче положення. Виняток становить лише Пастирське і, можливо, Селіште, що пов'язані із пенківською культурою. В їх основі лежать використання готових укріплень із попередніх часів.

Складнішим видається поділ ранніх городищ за соціальним фактором, оскільки суспільні відносини у цей час активно перебудовуються, переходять на вищий щабель розвитку. Б.Тимоцюк (1990, с.31) поділяє ранньосередньовічні городища на сховища, адміністративно - господарські центри, святинища. Для періоду VI - VII ст., з нашої точки зору варто уважніше відноситись до перших двох типів, межа між якими може бути часом досить відносна, а загалом - умовною. Стосовно окремо виділених культових центрів, то більш правомірніше про їх функціонування говорити у VIII - IX ст., з часом відокремлення окремого прошарку жерців.

Функціональні властивості городища, зокрема, відображає облаштування внутрішнього простору укріпленого майданчика. Виділення Б.Тимоцюком першочергового критерію як системи і конструкції укріплень (1990б, с.152), на нашу думку, не є визначальним, оскільки використання та вдосконалення фортифікацій відбувається із ходом часу, із набуттям нових знань та досвіду.

Городищам - "сховищам" притаманна відсутність стаціонарної забудови на площі укріпленого майданчика, що носила б сліди господарської чи житлової діяльності. Згідно із Б.Тимоцюком, окрім функції переховування населення в разі військової загрози, такі городища виконували і функцію збереження продовольчих запасів. Підтвердженням вищевказаних

твердження є наявність господарських ям без зовнішніх слідів стаціонарної забудови на майданчику Колочинського городища (Симонович, 1963, с.110).

Городища, що перетворилися в адміністративно - господарські центри, повинні були відігравати ведучу роль у певній територіальній об'єднанні, і мали б домінувати над прилеглими поселеннями.

У контексті Зимнівського городища, на сьогоднішній час виявлено і частково досліджено поселення землеробського характеру. На самому ж городищі зафіксовано сліди виробництва металів виробів, як кольорових (прикраси), так і чорних (предмети обробітку землі, озброєння). В даному випадку, це може свідчити про зародження спеціалізацій в обробітку металів. Зимно, як центр металовиробництва, визнає і В.Седов (2002, с.302-303). Наявність значної кількості фрагментів кераміки засвідчує і можливість зберігання продовольчих запасів. Велика кількість та різноманітність військової амуніції, крім свідчення того, що городище піддавалось зовнішнім нападкам, вказує і про наявність тут озброєної залоги, для якої призначалися і запаси, і виробні з кольорових металів.

Таким чином, прослідковується відмінність у поділі праці між самим городищем та округою. Городище займає сферу більш спеціалізованого виробництва, що вимагає предметних знань. Відповідно його продукція, маючи у нашому розпорядженні перелік виявлених знахідок, в першу чергу задовольняла потреби мешканців городища (прикраси, озброєння), а в другу - околиці (знаряддя обробітку землі). В цей же час населення проводило забезпечення городища запасами сільськогосподарської продукції. У цьому розподілі визначається домінування його мешканців над околицею.

Тут актуальним постає питання функціонування Пастирського городища. Як зазначалось вище, це городище займає значну площу - 25 га. Тут розміщувались окремі заглиблені житла, а також зафіксовано сліди споруд, пов'язаних із територією додатково відгородженою валами. Можна припустити, що в межах городища, його обнесеної зовнішніми валами ділянці, відбулось об'єднання громади навколо сильного округу - відділеної внутрішньої частини. Таким чином, формується гнізда поселень, що об'єднуються навколо сильного центру, на що вказував Б.Тимошук. З точки зору матеріального боку вивчення історії раннього середньовіччя, то в даному випадку все є зрозумілим у сенсі просторового їх облаштування. Складнішим видається відтворення принципів функціонування такого об'єднання. Найбільш реальною можна вважати тут структуру по типу античного полісу.

Як зазначалось вище, облаштування фортифікації городища є процесом еволюційним, таким що свідчать про вдосконалення уявлень про ведення військових дій. Характеризуючи ранньосередньовічні укріплення, Б.Тимошук зазначав у їх складі присутність дерев'яних стін стовбової конструкції, підсиленних глиняними відкосами.

Стосовно раннього середньовіччя, то це визначення є дещо суперечливим, що підкріплюється результатами досліджень. Так, укріплення майданчика Зимнівського городища, як вказувалось вище, складало

горизонтальні колоди, закріплені вертикальними стовпами. Одна із сторін укріплення містить вежі, що посилювали оборонні можливості городища. Крім того, як на Зимному, так і на інших ранньосередньовічних городищах, були насипані вали із найменш захищених сторін. Таким чином, укріплення городища є складнішими, ніж вказував Б.Тимошук.

Важливим елементом є споруди на майданчику городища. У ранньому середньовіччі, за Б.Тимошуком, для такої забудови характерні довгі будинки - контини. На сьогоднішній же час існують й інші варіанти забудови. Це заглиблені індивідуальні житла на городищах в Пастирському, Селіште. Стосовно такої забудови у Зимно, то в даному випадку існує ряд не'язованих моментів.

До цієї проблеми ми відносимо співвідношення довгих споруд і укріплень. Проміжок між оборонними стінами і будівлею в 0,6 м дійсно утруднював би доступ до стін оборонцям. Тут потрібно погодитись із О.Айбабіним, який також наголошував на сумнівності цього моменту (Айбабін, 1975, с.310). Але цьому може бути й інше пояснення. Можна припустити, що прилегли до укріплень будівлі ближчою стіною забезпечували основу невеликого валу, яким опоясувалося городище. Приклад такого укріплення знаходимо в Колочині, Селіште. Вільний простір, до закінчення стін м'г забутовувались глиною. Утворена конструкція могла походити на оборонну кліть, подібно до пізніших, досліджених Б.Тимошуком (1976, с.64) у Ломачинцях, де існували не засипані землею оборонні кліті, які одночасно використовувалися і під житла. Відповідно, у такої споруди був відсутнім двосхилий дах, як подавав у випадку Зимного В.Ауліх. Таким чином, зовнішня стіна слугувала конструктивним завершенням оборонних укріплень, наприклад, як подас В.Шиманський у Шелігах. Можливість заповнення внутрішнього простору опосередковано доводить облаштування фортифікації Пастирського та Селіште.

Не зважаючи на вище перелічені проблеми, факт існування припустимо однієї довгої споруди - "контини" на городищі в Зимному є беззаперечним. Примітним залишається те, що городище із такими спорудами переважно зустрічаються в ареалі культури Прага - Корчак: Зимно, дещо пізніше городище Хотомель (Кухаренко, 1961, с.22). Варто згадати і пам'ятку поблизу с.Лежниця, що має топографію наближену до зимнівської, але не досліджене детально на сьогоднішній час (Цинкаловський, 1936, с.234); городище на Старокиївській горі, де зафіксовано празька кераміка та характерні напівзаглиблені житла (Толочко, 1972, с.47, 51). Стосовно останньої пам'ятки, то згідно із дослідженнями, площа цього городища становить близько 2 га, а укріплення представлені стіною у вигляді частоколу (Толочко, 1972, с.26-29).

Зимнівське городище на основі виділення його ролі варто віднести до об'єднаних центрів, що в подальшому, згідно із Б.Тимошуком, перетворювалися на князівські фортеці або міста (1999, с.70).

Слід вважати невірним припущення стосовно того, що Зимне - це городище - сховище (Тимошук, 1990, с.154). У ранньосередньовічний час VI

- VII ст., на нашу думку, слід відмовитися від поділу городищ за соціальними функціями. Городища цієї епохи представляють собою обшинні центри, оскільки вони домінують над прилеглими поселеннями. Наявність чи відсутність забудови внутрішнього простору є лише свідченням виокремлення керівного прошарку в певній територіальній обшині.

Стосовно ж часу виникнення та початку функціонування Зимнівського городища, то варто притримуватися як нижньої межі середина VI ст. Згідно із цим, є сумнівною теорія стосовно заснування його слов'янськими вихідцями із Наддунав'я в кінці VII - VIII ст. (Седов, 2002, с.532-534). Запереченням цього може слугувати характеристика речового комплексу, зокрема виробів із металу, що відноситься до ранішого часу. Для таких переселенців, за свідченням О.Приходнюка, у таких виробках притаманний значний візантійський вплив як у техніці виконання, її ускладнення, так і в зовнішньому вигляді. У зимнівському речовому комплексі таких тенденцій не прослідковується, для них характерний певний примітивізм і спрощення. Таку характеристику зауважує як О.Приходнюк, так і В.Седов, що вказує на певну невстановленість у питанні датування початків Зимнівського городища (Приходнюк, 2002, с.58, 70).

Городища з басейну Вісли, зокрема Ходлік, а також Шенгіт, можна початково датувати, згідно із З.Кобилінським, не раніше VII ст., а то і його кінцем, а датувати їх ранішим часом нема підстав (Kobylinski, 1988, s.130). Зокрема, питання про зародження і початки функціонування городища в Ходліку є дискусійним, оскільки відсутні детальні креслення розкопок і стратиграфічних спостережень, а сам речовий комплекс має досить широкий спектр датування. У відповідності із цим притутністю його виникнення у пізніший час, VIII ст. (Parczewski, 1988, s.139-140).

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що ранньосередньовічні городища по типу Зимнівського, є обшинними центрами, які засвідчують становлення нових суспільних відносин – племінних об'єднань. Чим вищий рівень поділу суспільних відносин і виробничих відносин, тим складніша система організації укріплених поселень – городищ та їх внутрішньо - просторового облаштування.

T.Myljan

Fortified settlements of the early slavs

(Summary)

There is a small number of the fortified settlements of the Slavs dated down to the VI – VII centuries. Nevertheless, such the monuments could be found in all the areas of the slavic cultures. "Low" types of the settlements were predominant in this time. The fortifications consisted of the earth ramparts and the trenches. Often the ramparts had an additional wooden defense structures. The internal space on such the settlements was filled with the separate dwellings or with the long buildings nearby the inner side of the walls. The fortified settlements in that period

played the leading role in the structure of the settlement. They became the center of the settlements grouping.

Література

- Айбабин А. В.В.Ауліх. Зимнівське городище. Київ, 1972 // СА. - 1975. - №1. - С.309-313.
- Ауліх В. Зимнівське городище. - К., 1972. - 124 с.
- Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990. - 368 с.
- Кухаренко Ю. Средневековые памятники Полесья // САИ. - М., 1961. - Вып.Е1-57. - 40 с.
- Приходнюк О. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища // Археологія. - 1998. - №3. - С.4-24.
- Приходнюк О. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). - Київ - Чернівці, 2001. - 285 с.
- Рафалович И., Лапушова В. Могильники и раннеславянское городище у с.Селиште // Археологические исследования в Молдавии в 1973 г.- Кишинёв, 1974.- С.104-139.
- Седов В. Славяне: историко - археологическое исследование. - М., 2002. - 624 с.
- Сымонович Э. Городище Колочин I на Гомельщине // МИА. - М., 1963. - №108. - С. 97-137.
- Тимошук Б. Восточнославянская община VI - X вв. - М., 1990. - 184 с.
- Тимошук Б. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. - М., 1990. - С.151-157.
- Тимошук Б. Східні слов'яни VII - X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. - Чернівці, 1999. - 176 с.
- Толочко П. Исторична топографія стародавнього Києва. - К., 1972. - 220 с.
- Цюкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. - Львів, 1936. - Т.СЛІV. - С.183-240.
- Kobylinski Z. Struktury osadniczy na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza.- Wrocław – Warszawa - Kraków, 1988. - 240 s.
- Parczewski M. Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych.- Krakow, 1988. - 299 s.
- Szymański W. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. - Wrocław - Warszawa - Kraków, 1962. - 398 s.